

ПРОБЛЕМИ РОЗПОДІЛУ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВИТРАТ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Капліна О. В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри кримінального процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
ORCID 0000-0002-3654-673X
o.kaplina@ukr.net
o.v.kaplina@nlu.edu.ua*

Шаренко С. Л.,

*докторка юридичних наук, доцентка,
голова Київського районного суду м. Харкова,
засл. юрист України,
м. Харків, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2623-1013>
sharenko_sl@ukr.net*

Капліна О. В., Шаренко С. Л. Проблеми розподілу процесуальних витрат при звільненні особи від кримінальної відповідальності.

У статті досліджуються актуальні для правозастосовної практики проблеми, пов'язані з усвідомленням правового змісту статей 118 та 124–126 КПК України. На підставі узагальнення судової практики судів першої, апеляційної та касаційної інстанції зроблено висновок, що в Україні склалася неоднорідна судова практика розподілу процесуальних витрат стосовно осіб, кримінальне провадження щодо яких закрито, та правомірності стягнення з обвинуваченого на користь держави процесуальних витрат, пов'язаних із залученням експерта. Автори констатують, що кримінальне судочинство належить до ресурсовитратних видів державної діяльності, що обумовлюється багатьма факторами, зокрема тим, що ефективна протидія кримінальним правопорушенням та вирішення завдань кримінального провадження вимагає наявності в державі системи кримінальної юстиції, яка має об'єднувати органи та установи, наділені повноваженнями проводити досудове розслідування, здійснювати нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, судовий контроль, судовий розгляд кримінальних проваджень, перегляд судових рішень, виконання покарань, створення та належне функціонування інституцій, що забезпечують здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі тощо.

Враховуючи значну вартість кримінального провадження, майже всі витрати, пов'язані з ним, покладаються на державу. Це не є випадковим, оскільки шляхом кримінального провадження реалізується публічний інтерес, виражений у ст. 2 КПК у вигляді завдань кримінального провадження. Разом з тим деякі процесуальні витрати доцільно стягувати з осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Втім, питанням розподілу процесуальних витрат у кримінальному провадженні науковці приділяли недостатньо уваги. Це обумовило наявність дефектів нормативного регулювання в КПК України, які були успадковані ще з КПК 1960 р. Констатуючи відсутність єдності правозастосовної практики та підходів суддів до тлумачення положень глави 8 КПК «Процесуальні витрати», автори мету статті бачать у з'ясуванні сутності процесуальних витрат у кримінальному провадженні, вирішенні питання

про їх розподіл під час закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування чи під час судового розгляду, зокрема звільненні особи від кримінальної відповідальності, а також про те, чи підлягають стягненню з обвинуваченого на користь держави процесуальні витрати, пов'язані із залученням експерта, у випадку закриття кримінального провадження та здійснення доктринального тлумачення положень п. 3 ч. 1 ст. 118 КПК стосовно визначення поняття витрат, пов'язаних із залученням експертів до участі в кримінальному провадженні, в їх системному поєднанні з Законом України «Про судову експертизу».

Ключові слова: процесуальні витрати в кримінальному провадженні; види процесуальних витрат; розподіл процесуальних витрат у кримінальному провадженні; визначення розміру процесуальних витрат у кримінальному провадженні; рішення щодо процесуальних витрат.

Kaplina O., Sharenko S. Problems of distribution of procedural expenses when dismissing a person from criminal responsibility.

The article deals with the issues relevant to law enforcement practice related to the awareness of the legal content of Articles 118 and 124-126 of the CPC of Ukraine. Based on the generalization of the case law of the courts of first, appellate and cassation instances, it is concluded that in Ukraine there is a heterogeneous practice on the distribution of procedural costs for persons whose criminal proceedings is closed and the legality of recovering from the accused in favour of State related to the involvement of expert. The authors state that criminal justice is a resource-intensive type of state activity, which is due to many factors, among which effective counteraction to criminal offenses and solving criminal proceedings requires a state system of criminal justice, which should unite bodies and institutions with powers to conduct pre-trial investigations, supervise compliance with the law during pre-trial investigations, judicial control, judicial review of criminal proceedings, review of court decisions, execution of sentences, establishment and proper functioning of institutions of providing protection, representation and other legal assistance on professional basis, etc.

Given the high cost of criminal proceedings, almost all of the costs are borne by the state. This is not accidental, because through criminal proceedings the public interest expressed in Art. 2 of the CPC in the form of tasks of criminal proceedings. At the same time, it is advisable to collect some procedural costs from persons who have committed a criminal offense. However, scholars have not paid enough attention to the distribution of procedural costs in criminal proceedings. This has led to the existence of regulatory defects in the CPC of Ukraine, which were inherited from the CPC in 1960. By stating the lack of the unity of the law enforcement practice and judges' approach to the interpretation of the provisions of Chapter 8 of the CPC "Procedural expenses", the authors of the article seek to find out the essence of procedural expenses in criminal proceedings, decision on their distribution during the closure of criminal proceedings at the stage of pre-trial investigation or trial, in particular the release of a person from criminal liability, as well as whether to recover from the accused in favor of the state procedural costs related to the involvement of an expert, in case of closure of criminal proceedings and implementation of doctrinal interpretation of the provisions of paragraph 3 of the Part 1 of Art. 118 of the CPC regarding the definition of the concept of costs associated with the involvement of experts in criminal proceedings, in their systematic combination with the Law of Ukraine "On Forensic Science".

Key words: procedural costs in criminal proceedings; types of procedural expenses; distribution of procedural expenses in criminal proceedings; determination of the size of procedural expenses in criminal proceedings; a decision on procedural expenses

Постановка проблеми. Кримінальне судочинство належить до ресурсовитратних видів державної діяльності, що обумовлюється багатьма факторами. До них, зокрема, належить те, що ефективна протидія кримінальним правопорушенням та вирішення завдань кримінального провадження вимагає наявності в державі системи кримінальної юстиції, яка має об'єднувати органи та установи, які наділені повноваженнями проводити досудове розслідування, здійснювати нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, судовий контроль, судовий розгляд кримінальних проваджень, перегляд судових рішень, виконання покарань, створення та належне функціонування інституцій, що забезпечують здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі. Крім того, з метою надання допомоги особам, які здійснюють кримінальне провадження, до участі в ньому залучаються й інші особи, які мають спеціальні знання та проводять судові експертизи чи інші дослідження, здійснюють переклад, засвідчують факт прове-

дення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, складають та подають до суду досудову доповідь тощо.

Сучасні тенденції цифровізації, вимоги кримінальної процесуальної форми щодо фіксування кримінального провадження, можливість проведення деяких слідчих (розшукових) та судових дій в режимі відеоконференції також обумовлюють значні витрати держави на оснащення відповідних осіб та приміщень належним вартісним обладнанням.

Разом з тим питанням розподілу процесуальних витрат у кримінальному провадженні науковці приділяють недостатньо уваги. Крім того, аналіз глави 8 «Процесуальні витрати» Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі – КПК) дає підстави з впевненістю констатувати наявність дефектів нормативного регулювання стосовно видів цих витрат, здійснення їх розподілу, визначення розміру, які призводять до правової невизначеності та відсутності єдності правозастосовної практики. Така ситуація обумовлює виникнення складностей під час тлумачення та подальшого застосування норм кримінального процесуального законодавства. Достатньо згадати проблеми, які, враховуючи правову невизначеність, детермінували відсутність єдності в підходах суддів до визначення видів процесуальних витрат, віднесення судового збору до судових витрат у кримінальному провадженні, розуміння галузевих особливостей понять, що використовуються в кримінальному процесуальному та цивільному процесуальному законодавстві, ототожнення правозастосовниками «процесуальних витрат» та «судових витрат», а також намаганням справляти судовий збір з потерпілого, який пред'являє до обвинуваченого цивільний позов у кримінальному провадженні (більш детально див. про це: [2]).

Нещодавно у правозастосовній практиці знову виникла проблема, яка обумовлена відсутністю належного нормативного регулювання інституту процесуальних витрат та проблемами правотлумачного характеру. Зокрема, в Україні склалася неоднomanітна судова практика розподілу процесуальних витрат стосовно осіб, кримінальне провадження щодо яких закрито, та правомірності стягнення з обвинуваченого на користь держави процесуальних витрат, пов'язаних із залученням експерта.

Наприклад, Кіровський районний суд м. Дніпропетровська ухвалою від 9 квітня 2021 р. задовольнив клопотання сторони захисту, кримінальне провадження за обвинуваченням ОСОБА_1 за ч. 1 ст. 364 КПК України закрити і звільнив обвинуваченого від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Крім того, суд постановив стягнути з ОСОБА_1 на користь держави в рахунок відшкодування процесуальних витрат: 21 184 грн за проведення судово-економічної експертизи, 2641,20 грн за проведення судово-почеркознавчої експертизи [3]. Не погоджуючись із рішенням місцевого суду в частині стягнення з ОСОБА_1 процесуальних витрат, сторона захисту оскаржила його до суду апеляційної інстанції, який ухвалою від 23 червня 2021 р. ухвалу Кіровського районного суду м. Дніпропетровська залишив без змін, а апеляційну скаргу захисника – без задоволення [4].

В судовій практиці випадки віднесення судових витрат на рахунок особи, кримінальне провадження щодо якої закрито, є непоодинокими. Так, ухвалою Надвірнянського районного суду Івано-Франківської області від 22 грудня 2020 р. ОСОБУ звільнено від кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 367 КК на підставі ст. 48 КК і стягнуто з неї процесуальні витрати на залучення експертів у розмірі 24 963 грн [5]. Суд апеляційної інстанції погодився з таким підходом судді місцевого суду [6]. Погодився з цим і Верховний Суд, який в ухвалі від 12 квітня 2021 р. зазначив, що суд апеляційної інстанції обґрунтовано зазначив про те, що стягнення з особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, процесуальних витрат, понесених органом досудового слідства у зв'язку зі здійсненням кримінального провадження, не є заходом покарання чи кримінальної відповідальності [7].

У справах № 342/1560/20, провадження № 51-2331км21 [8]; № 584/800/20, провадження № 51-1800км21 [9]; № 132/283/21, провадження № 51-4668км21 [10], кримінальне провадження було закрито та осіб було звільнено від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК (у зв'язку з примиренням обвинуваченого з потерпілим), ст. 49 КК (у зв'язку із закінченням строків давності) відповідно і стягнуто з цих осіб процесуальні витрати, пов'язані з проведенням експертиз. Причому Верховний Суд у своїх рішеннях (постанови від 29 вересня 2021 р. [11], від 7 жовтня 2021 р. [12], від 7 грудня 2021 р. [13] відповідно) погодився з такими рішеннями судів попередніх інстанцій щодо необхідності відшкодування зазначених процесуальних витрат особами, кримінальне провадження щодо яких закрито, пославшись на те, що їх звільнено від кримінальної відповідальності з нереабілітуючих підстав і застосування більш м'якої форми закінчення кримінального провадження, ніж обвинувальний вирок, не звільняє цих осіб від сплати процесуальних витрат, пов'язаних із проведенням експертиз.

На відміну від наведеного вище підходу, коли при закритті кримінального провадження процесуальні витрати покладаються на обвинувачених, існує й протилежна практика. Наприклад, Бахмацький районний суд Чернігівської області своєю ухвалою закрит кримінальне провадження на підставі п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК, а судові витрати відніс на рахунок державного бюджету [14]. Апеляційний суд Чернігівської області ухвалу місцевого суду залишив без змін [15]. У свою чергу Верховний Суд, відхиливши доводи прокурора, погодився з рішеннями судів попередніх інстанцій. Своє рішення, серед іншого, мотивував тим, що чинний кримінальний процесуальний закон чітко встановлює, що витрати на залучення експерта стягуються з обвинуваченого лише у двох випадках: ухвалення щодо нього (обвинуваченого) обвинувального вироку; залучення експерта безпосередньо обвинуваченим (стороною захисту). Апеляційний суд дійшов обґрунтованого висновку про те, що місцевий суд не ухвалював обвинувального вироку, а постановив ухвалу, в якій відповідно до ч. 1 ст. 126 КПК правильно вирішив питання щодо процесуальних витрат, які відніс на рахунок держави [16].

Ухвалою Хмельницького міськрайонного суду Вінницької області від 11 травня 2021 р. місцевий суд кримінальне провадження щодо особи закрит у зв'язку з відмовою потерпілого від підтримання обвинувачення за ч. 1 ст. 129 КК та поклав процесуальні витрати на залучення експерта на державу [17]. Вінницький апеляційний суд ухвалою від 18 червня 2021 р. підтримав рішення місцевого суду [18].

Верховний Суд погодився з таким рішенням апеляційного суду і залишив його без змін. Своє рішення суд касаційної інстанції мотивував, зокрема, тим, що з урахуванням конкретних обставин цього кримінального провадження колегія суддів дійшла переконання, що всі процесуальні витрати, понесені органом досудового розслідування та пов'язані з розслідуванням кримінального провадження, покладаються на державу, оскільки потерпілий у справі приватного обвинувачення відмовився від обвинувачення, а суд у цьому випадку був зобов'язаний закрити кримінальне провадження, що призвело до втрати ОСОБОЮ статусу обвинуваченого [19].

Ухвалою Сумського районного суду Сумської області від 1 вересня 2020 р. ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 були звільнені від кримінальної відповідальності і кримінальне провадження щодо них закрито у зв'язку зі спливом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності. Крім того, місцевий суд постановив стягнути з вказаних вище осіб по 23 724,65 грн витрат, пов'язаних із проведенням експертиз [20]. Однак Полтавський апеляційний суд у рішенні від 30 листопада 2020 р. скасував ухвалу місцевого суду в частині стягнення процесуальних витрат на залучення експертів, а в іншій залишив без змін [21].

Верховний Суд погодився з таким рішенням апеляційного суду. У своєму рішенні суд касаційної інстанції, пославшись на положення ч. 2 ст. 124, ч. 1 ст. 369, п. 13 ч. 1 ст. 368, пп. 1, 2 ч. 4 ст. 374 КПК, вказав, що «кримінальний процесуальний закон не передбачає можливості стягнення судових витрат з особи, кримінальне провадження щодо якої закрито. Також Суд зазначив, що відповідно до положень ст. 126 КПК суд вирішує питання щодо процесуальних витрат у вирокі суду або ухвалою, однак ці положення є загальними і вони не спростовують вимоги ст. 124 зазначеного Кодексу» [22].

Отже, очевидною є відсутність єдності правозастосовної практики та підходів суддів до тлумачення положень глави 8 КПК стосовно розподілу процесуальних витрат та застосування статей 118, 124–126 КПК, що обумовлює актуальність напрацювання доктринальних підходів до вирішення наведених питань правозастосування, а також пропозицій стосовно корегування чинного кримінального процесуального законодавства.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності процесуальних витрат у кримінальному провадженні, вирішенні питання про їх розподіл під час закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування чи під час судового розгляду, зокрема звільненні особи від кримінальної відповідальності, а також про те, чи підлягають стягненню з обвинуваченого на користь держави процесуальні витрати, пов'язані із залученням експерта, у випадку закриття кримінального провадження та здійснення доктринального тлумачення положень п. 3 ч. 1 ст. 118 КПК стосовно визначення поняття витрат, пов'язаних із залученням експертів до участі в кримінальному провадженні, в їх системному тлумаченні із Законом України «Про судову експертизу».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як уже було зазначено вище, проблеми, пов'язані з процесуальними витратами в кримінальному провадженні, не належать до тих, які постійно привертають увагу вчених. Разом з тим вони не залишаються й поза увагою науковців. Зокрема, до цієї проблематики зверталися у своїх працях С. В. Бажанов, І. О. Барсуков, В. П. Бож'єв, В. М. Демідов,

В. Т. Малярєнко, Н. А. Марцинкевич, К. М. Омелянов, П. Ф. Пилипчук, В. Т. Томін та ін. Особливо треба відзначити внесок у розробку окреслених проблем вітчизняних вчених львівської школи кримінального процесуального права В. Т. Нора, В. П. Бойка, А. А. Павлишина, Н. І. Поліщак [23; 24]. Разом із тим більшість досліджень вчених були здійснені до набуття чинності КПК, крім того, наявних робіт не вистачає для створення належного системного наукового підґрунтя, яке б задовольнило правозастосовну практику. Крім того, практика стикається з новими проблемними питаннями, які не були предметом наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Враховуючи дорожчу вартість кримінального провадження, як було зазначено вище, майже всі витрати, які з ним пов'язані, покладаються на державу. Це не є випадковим, оскільки шляхом кримінального провадження реалізується публічний інтерес, який в узагальненому вигляді виражений у ст. 2 КПК як завдання кримінального провадження, до яких належить захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Така модель побудови стягнення процесуальних витрат у кримінальному судочинстві була закріплена в нормах законодавства з моменту його першої системної кодифікації в XIX ст., та, зокрема, в Статуті кримінального судочинства 1864 р. (далі – СКС 1864 р.). У коментарі до СКС 1864 р. на підтримку саме такого підходу зазначалося, що кримінальне переслідування здійснюється в публічних інтересах. Розкриття злочину та покарання злочинця є одним із завдань державної дальності. Тому природно, що держава бере на себе витрати, пов'язані з провадженням по кримінальній справі. Цей загальний принцип реалізується всіма сучасними законодавствами [25, с. 1581].

За влучним висловом І. Я. Фойницького, законодавство засвоїло загальне та незаперечне правило, закріплюючи, що «всі витрати у справах кримінальних здійснюються з сум, що перебувають у розпорядженні уряду», і лише після закінчення справи частиною стягуються з осіб, на яких вони мають бути звернені [26, с. 350]. Саме таке загальне правило, що процитовано професором, містилося в ч. 1 ст. 976 СКС 1864 р. [27].

Звичайно, певні витрати поклалися на особу, яка вчинила злочин, втім вони не могли компенсувати державі всі витрачені кошти. Звернення до пам'яток права XIX ст. дає можливість уявити підхід законодавця до побудови процесуальних витрат у кримінальному процесі, який успадкувало вітчизняне законодавство.

Відповідно до Статуту цивільного судочинства 1864 р. в цивільному процесі діяло загальне правило, відповідно до якого судові витрати зобов'язана була відшкодувати сторона, яка програла справу. Причому в законі було закріплено чотири групи витрат: 1) гербові мита, які полягають у сплаті гербового збору; 2) судові мита, які стягуються з позовних клопотань, відгуків на заочні рішення та апеляційних скарг; 3) канцелярські мита, що стягуються за видачу виконавчих листів, копій документів, довідок та інших паперів, а також за прикладення печатки; 4) збори, що покривають витрати, пов'язані з провадженням у справі та складаються частково з плати «на користь» обізнаних людей, свідків, судових приставів та осіб, що беруть участь у судовому провадженні, за ведення справи, за розміщення публікації, відрядження, виклик свідків або інших осіб, а також касаційної застави, що стягується при подачі касаційних скарг до Сенату (ст. 839 – § 43 СЦС 1864 р.) [28, с. 1211].

На відміну від цивільного процесу, в кримінальних справах не встановлювався ані гербовий збір, ані судові мита (ст. 984 СКС 1864 р.). Канцелярські мита були встановлені лише у випадку, якщо особа бажала отримати копії документів (але це була скромна сума) (ст. 985 СКС 1864 р.). Стаття 976 СКС 1864 р. передбачала, що всі витрати по кримінальних справах здійснюються з сум, які знаходяться в розпорядженні уряду [27].

Не поклалися на сторони також витрати, пов'язані з запрошенням повіреного. У кримінальному провадженні до судових витрат відносилися лише: 1) гроші на дорожні витрати осіб, відряджених для проведення слідчих дій; 2) винагорода обізнаним особам, перекладачам з іноземних мов, свідкам та іншим потрібним суду особам, яка в справах кримінальних була більш помірною, ніж у справах цивільних, і видавалася лише якщо до оголошення вироку особи зазначені особи висунуть вимогу про

винагороду; 3) витрати на зберігання та пересилання речових доказів, на проведення хімічних та технічних досліджень та на друк оголошень (про відшукання предметів, впізнання знайдених мертвих тіл, розшук підозрюваних тощо) (статті 977–988 СКС 1864 р.).

Обов'язок вести докладний рахунок судових витрат покладалася на слідчих та на «судові місця», в провадженні яких перебувала справа (ст. 984 СКС 1864 р.).

Судові витрати мала відшкодувати особа лише у випадку ухвалення щодо неї обвинувального вироку (статті 122, 983, 990–992 СКС 1964 р.). Отже, відповідно до законодавства, якщо справа не закінчувалася ухваленням обвинувального вироку, або суд виносив виправдувальний вирок, то судові витрати покладалася на державу. Закон передбачав, що в судовому вирокі слід зазначити: на кого саме покладаються судові витрати та в якому процесуальному порядку; яка частка всіх витрат покладається на кожного з засуджених. Втім детальний їх розрахунок здійснювався в ухвалі суду, яка постановлялася після вироку (ст. 993 СКС 1864 р.).

Можна побачити, що інститут процесуальних витрат належить до тих інститутів, які є дещо консервативними у своєму нормативному регулюванні, оскільки норми, що його складають, істотних сутнісних змін не зазнали.

Разом з тим слід відмітити, що в СКС 1864 р. деякі процесуальні особливості покладення процесуальних витрат були більш детально сформульовані. Наприклад, у ст. 998 СКС 1864 р. унормовувалася проблема відшкодування процесуальних витрат у разі смерті обвинуваченого (підсудного (засудженого)). Зокрема, зазначалося, що стягнення судових витрат не звертається на майно особи, яка хоча й була визнана винною, але померла до набуття вироком чинності. Втім, якщо винуватий помер після набуття чинності вироку, то стягнення судових витрат звертається на майно, яке він залишив. Розробники судових уставів так пояснювали свій підхід: до набуття вироком чинності особа, з якої стягуються судові витрати, має право оскаржити вирок, який може бути скасований судом вищої інстанції. Саме тому стягнення судових витрат з особи, яка померла, може мати місце після набуття чинності вироком [27, с. 1594].

Крім того, ст. 999 СКС 1864 р. передбачала, що у випадку, коли особа не має можливості заплатити судові витрати, «вони приймаються остаточно на рахунок скарбниці». Порядок оскарження, строки оскарження також містилися в главі 5 «Про судові витрати» СКС 1864 р.

Повертаючись до сучасних проблем, можна зазначити, що стягнення процесуальних витрат є необхідною умовою відшкодування затрачених державою та учасниками кримінального провадження коштів під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Зрозуміло, що держава не може повністю відшкодувати витрачені на кримінальне провадження суми, адже така сума є занадто високою. Втім, деякі процесуальні витрати в силу їх специфіки можуть бути покладені на особу, яка вироком суду визнана винною у вчиненні злочину.

Разом з тим слід вказати на істотну непослідовність законодавця під час формування нормативної конструкції глави 8 КПК «Процесуальні витрати», що негативно позначається на правозастосовній практиці та породжує неоднозначність підходів до тлумачення положень цієї глави правозастосовниками та науковцями.

Виходячи з доктринальних уявлень та змісту ст. 118 КПК, можна зробити висновок, що процесуальні витрати – це передбачені КПК видатки, пов'язані із здійсненням кримінального провадження, що несе держава або особи, які залучаються до участі в кримінальному провадженні, та які стягуються в разі ухвалення обвинувального вироку з обвинуваченого на користь держави та/або на користь потерпілого, свідка, спеціаліста, перекладача та експерта, або компенсуються потерпілому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом для компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. На жаль, незважаючи на розробку концептуальних підходів щодо створення Фонду відшкодування шкоди потерпілим та проекту відповідного закону, такий механізм не створений та не запроваджений у правозастосовну практику.

Ознаками процесуальних витрат у кримінальному провадженні є те, що вони: 1) передбачені нормами кримінального процесуального законодавства; 2) мають вичерпний перелік; 3) мають матеріальний та компенсаційний характер; 4) обумовлені здійсненням кримінального провадження; 5) визначаються лише за рішенням суду; 6) стягуються з обвинуваченого або відшкодовуються державою.

Аналіз ст. 124 КПК дає підстави вказати на те, що в державі існує два способи відшкодування процесуальних витрат у кримінальному провадженні: 1) стягнення їх з обвинуваченого; 2) компенсація за рахунок державного бюджету.

Види процесуальних витрат передбачає ст. 118 КПК. Згідно з цією статтею процесуальні витрати складаються із: 1) витрат на правову допомогу; 2) витрат, пов'язаних із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження; 3) витрат, пов'язаних із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів; 4) витрат, пов'язаних із зберіганням і пересиланням речей і документів.

Усвідомлення правового змісту п. 3 ч. 1 ст. 118 КПК у контексті означеної мети статті дає підстави констатувати, що процесуальні витрати складаються з витрат, пов'язаних із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладів та експертів. Причому системне тлумачення ст. 118 та ч. 4 ст. 122 КПК вказує на те, що відповідна винагорода сплачується вказаним особам за умови, якщо така робота не є їх службовим обов'язком.

Такий висновок впливає з різного статусу експертів, які залучаються до участі в кримінальному провадженні. Як відомо, експертом у кримінальному провадженні є особа, яка має наукові, технічні або інші спеціальні знання, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань (ч. 1 ст. 69 КПК).

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють діяльність експерта, окрім КПК, є Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. [29] з подальшими змінами і доповненнями та Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (Наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (в редакції від 20 серпня 2021 р.)) [30].

Експертиза в кримінальному провадженні переважно проводиться державними спеціалізованими установами, їх територіальними філіями, експертними установами комунальної форми власності. Крім того, вона може проводитися судовими експертами, які не є працівниками зазначених установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Відповідно до законодавства експерт має право одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи й викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт (п. 6 ч. 3 ст. 69 КПК, п. 5 ст. 13 Закону «Про судову експертизу» та п. 2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень).

У ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» передбачено, що судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом. До державних спеціалізованих установ відносять такі: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Лише державні спеціалізовані установи здійснюють судово-експертну діяльність, пов'язану з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

Проведення експертизи належить до службових обов'язків експертів державних експертних установ. Якщо виникає необхідність з'явитися (поїхати) за викликом суду з метою проведення експертизи чи роз'яснення висновку під час допиту експерта в суд, експерти державних експертних установ направляються в службові відрядження. Тобто обов'язки експертів державних спеціалізованих установ виконуються в порядку службового обов'язку. За таким експертом зберігається середній заробіток за місцем роботи за весь час, витрачений ним у зв'язку з викликом до органів досудового розслідування, слідчого, прокурора або суду. Отже, можемо зробити висновок, що експерти державних спеціалізованих установ не одержують особисту винагороду за виконану роботу та безпосередньо їм не відшкодовують витрати, які пов'язані з проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, оскільки це є їх службовим обов'язком.

Проведення судових експертиз державними спеціалізованими установами в кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, прокурора, суду здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України. Це відповідає

приписам ст. 15 Закону України «Про судову експертизу», а також реченню другому ч. 2 ст. 122 КПК.

Вартість проведення експертиз, що призначаються в кримінальних провадженнях органами досудового розслідування, прокуратури та суду, визначається відповідно до нормативної вартості однієї експертогодина в державних спеціалізованих установах судової експертизи (п. 12 Інструкції про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів) [31].

Установи, які здійснюють судово-експертну діяльність, як правило, надсилають органу досудового розслідування, який здійснює кримінальне провадження, в межах якого призначається судова експертиза, рахунок з визначенням її вартості. Після закінчення досудового розслідування та складання обвинувального акта в цьому процесуальному документі, серед іншого, слідчий повинен вказати відомості про розмір витрат на залучення експерта (п. 8 ч. 2 ст. 291 КПК).

У разі винесення судом обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого документально підтверджені витрати на залучення експерта. Таке стягнення здійснюється *на користь держави* (ч. 2 ст. 124 КПК). Відповідно до ст. 368 КПК «Питання, що вирішуються судом при ухваленні вироку», ухвалюючи вирок, суд, серед іншого, повинен вирішити, на кого мають бути покладені процесуальні витрати і в якому розмірі (п. 13 ч. 1 ст. 368 КПК).

Саме така модель стягнення процесуальних витрат існує відповідно до КПК, що обумовлює належну процедуру їх стягнення.

Отже, важливого значення в механізмі розподілу процесуальних витрат у кримінальному провадженні набуває питання про те, 1) хто призначав експертизу та за чією ініціативою вона проводилась; 2) чи входить проведення експертизи до сфери службових обов'язків залученого експерта, чи є експерт співробітником державних експертних установ, або ж він не є працівником державних судово-експертних установ та здійснював судову експертизу на договірних засадах.

Наявність у ч. 2 ст. 122 КПК вказівки на те, що «Залучення стороною обвинувачення спеціалістів, експертів спеціалізованих державних установ, проведення експертизи (обстежень і досліджень) за дорученням слідчого судді або суду здійснюються за рахунок коштів, що за цільовим призначенням виділяються таким установам із Державного бюджету України», вказує лише шлях оплати, який здійснюється експертній установі за проведену експертизу. Спеціалізовані державні експертні установи фінансуються з коштів державного бюджету, а отже, цілком логічним є системне тлумачення положення ч. 2 ст. 122 та ч. 2 ст. 124 КПК, яка передбачає, що в разі винесення судом обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого документально підтверджені витрати на залучення експерта *на користь держави*, підкреслюючи таким чином, що ці кошти відшкодовуються не експертній установі чи особисто експерту, який в ній працює, а саме державі, яка профінансувала здійснення експертизи.

Відшкодування витрат на залучення експерта на договірних началах (тобто судових експертів, які не є працівниками державних судово-експертних установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності) здійснюється на підставі п. 3 ч. 1 ст. 118 та ч. 4 ст. 122 КПК, а також відповідно до Закону України «Про судову експертизу». Саме тому в ч. 4 ст. 122 КПК зазначено, що «Експертам... оплачуються проїзд, а також добові в разі переїзду до іншого населеного пункту. Експертам... повинна бути сплачена винагорода за виконану роботу, якщо це не є їх службовим обов'язком». У цьому випадку відповідно до постанови Кабінету Міністрів України витрати відшкодовуються саме експерту, а не державі. Причому відповідно до ст. 92 КПК обов'язок доказування даних щодо розміру процесуальних витрат у випадках, які зазначені вище, покладається на сторону, що їх подає, тобто на особу, яка залучила експерта, що за дорученням здійснював експертизу.

У статтях 124 та 125 КПК передбачений суб'єкт відшкодування процесуальних витрат. Ним є виключно обвинувачений. Своєю чергою, обвинуваченим є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК. Таке законодавче положення є цілком справедливим, оскільки особа вчинила кримінальне правопорушення, внаслідок якого держава понесла витрати у зв'язку із залученням експерта до кримінального провадження, а тому ці витрати підлягають відшкодуванню.

Юридичною підставою для стягнення процесуальних витрат з обвинуваченого є *вирок суду*, яким особа визнається винною у вчиненні кримінального правопорушення, або *ухвалою*, якщо під час здійснення судового провадження щодо провадження, яке надійшло до суду з обвинувальним актом, сторона кримінального провадження звернеться до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого. В останньому випадку суд має невідкладно розглянути таке клопотання та своєю ухвалою закрити кримінальне провадження (ч. 4 ст. 286, ч. 3 ст. 288 КПК). У цьому випадку процесуальні витрати на залучення експерта та проведення експертизи були зазначені в обвинувальному акті, саме тому підлягають відшкодуванню.

Кримінальним процесуальним законодавством стягнення процесуальних витрат у випадку закриття кримінального провадження, зокрема, зі звільненням особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, якщо таке звільнення ініціюється прокурором під час досудового розслідування (статті 285–288 КПК), не передбачено.

Це, безумовно, є прогалиною нормативного регулювання, яка існувала ще за часів дії КПК 1960 р. Різноманітною була й практика застосування законодавства. Вирішити цю прогалину свого часу намагалися науковці, які вказували на відсутність нормативного регулювання та неодноразово пропонували доповнити КПК 1960 р. відповідними положеннями, які б усували цей дефект законодавства [23, с. 128]. Втім із прийняттям нового КПК 2012 р. ця прогалина залишилася не усунутою.

Про прогаленість нормативного регулювання в питанні розподілу процесуальних витрат при звільненні особи від кримінальної відповідальності, яке ініціюється на стадії досудового розслідування прокурором, свідчить і положення ст. 287 КПК, яка унормовує зміст клопотання прокурора про звільнення особи від кримінальної відповідальності, яке, серед іншого, (на відміну від обвинувального акта) не містить питання про розмір витрат на залучення експерта в разі проведення експертизи під час досудового розслідування.

Втім слід вказати, що, на наш погляд, обвинувальний вирок суду не повинен бути єдиною підставою стягнення з обвинуваченого на користь держави документально підтверджених витрат на залучення експерта. Як аргументовано зазначає Ю. В. Баулін, вочевидь, особа звільняється саме від реалізації потенційної відповідальності (передбачених кримінальним законом обмежень прав і свобод, яким може піддаватися особа за вчинення злочину в майбутньому), адже звільнення від відповідальності відбувається до початку реальної кримінальної відповідальності, яка розпочинається з моменту набрання чинності обвинувальним вирокі суду. Тому, як наголошує вчений, системне і логічне тлумачення закону дає підстави вважати, що закон під звільненням від кримінальної відповідальності розуміє звільнення лише від майбутньої, потенційної відповідальності. Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності – це передбачена законом відмова держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень її певних прав і свобод, визначених Кримінальним кодексом України [32, с. 57–58].

У цьому контексті слід підтримати пропозицію Н. І. Поліщак стосовно необхідності усунення виниклої прогалини шляхом внесення змін та доповнень до КПК [24, с. 10, 101]. Адже в обох випадках особа є винною у вчиненні злочину, та можливість покладення на неї процесуальних витрат не повинна залежати від розглядуваних підсумкових рішень, оскільки гуманістичний курс кримінальної процесуальної політики держави орієнтує законодавчу владу та правозастосовника на розширення конвенційних процедур та застосування їх на практиці.

Проведене дослідження дозволяє зробити такий висновок. Оскільки законодавець не передбачив можливості стягнення кримінальних процесуальних витрат у разі закриття кримінального провадження, зокрема, й у зв'язку закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, що ініціюється на стадії досудового розслідування (зважаючи на мету статті та проблемні практичні приклади, наведені вище), та враховуючи загальнодозвільний тип правового регулювання кримінального провадження, відповідно до якого органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України), кримінальні процесуальні витрати в цих випадках залишаються віднесеними на рахунок держави.

Пропонуємо також з метою усунення виниклої прогалини проект змін до КПК. Зокрема, доцільним є викласти ч. 1 ст. 126 КПК у такій редакції: «Суд вирішує питання про процесуальні витрати, постановляючи вирок або ухвалу про звільнення особи від кримінальної відповідальності». Крім

того, доцільним уявляється додати окремими пунктами до ч. 1 ст. 287 «Клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності» та до ч. 1 ст. 372 «Зміст ухвали» КПК вказівку на необхідність зазначення розміру процесуальних витрат, які мають бути стягнуті з підозрюваного, кримінальне провадження щодо якого закривається судом за клопотанням прокурора.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний-процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/кримінальний%20процесуальний%20кодекс%20україни> (дата звернення: 15.01.2022).
2. Капліна О. В. Проблеми визначення та розподілу процесуальних витрат у кримінальному провадженні. *Проблеми законності*. 2019. Випуск 144. С. 170–178.
3. Ухвала Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 9 квітня 2021 р. у справі № 203/241/17, провадження № 1-кп/0203/38/2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96148670> (дата звернення: 15.01.2022).
4. Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 23 червня 2021 р. у справі № 203/241/17, провадження № 11-кп/803/1562/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98109966> (дата звернення: 15.01.2022).
5. Ухвала Надвірнянського районного суду Івано-Франківської області від 22 грудня 2020 р. у справі № 348/1527/20, провадження № 1-кп/348/397/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93716731> (дата звернення: 15.01.2022).
6. Ухвала Колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Івано-Франківського апеляційного суду від 16 лютого 2021 р. у справі № 348/1527/20, провадження № 11-кп/4808/72/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94946217> (дата звернення: 15.01.2022).
7. Ухвала Верховного Суду від 12 квітня 2021 р. у справі № 348/1527/20, провадження № 1-кп/348/397/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98109966> (дата звернення: 15.01.2022).
8. Ухвала Городенківського районного суду Івано-Франківської області від 4 лютого 2021 р. у справі № 342/1560/20, провадження № 1-кп/342/139/2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94624803> (дата звернення: 15.01.2022).
9. Ухвала Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 17 серпня 2020 р. у справі № 584/800/20, провадження № 1-кп/577/441/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91034694> (дата звернення: 15.01.2022).
10. Ухвала Калинівського районного суду Вінницької області від 1 квітня 2021 р. у справі № 132/283/21, провадження № 1-кп/132/193/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96086032> (дата звернення: 15.01.2022).
11. Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2021 р. у справі № 342/1560/20, провадження № 51-2331км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100109239>; (дата звернення: 15.01.2022).
12. Постанова Верховного Суду від 7 жовтня 2021 р. у справі № 584/800/20, провадження № 51-1800км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100214747>; (дата звернення: 15.01.2022).
13. Постанова Верховного Суду від 7 грудня 2021 р. у справі № 132/283/21, провадження № 51-4668км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101809077> (дата звернення: 15.01.2022).
14. Ухвала Бахмацького районного суду Чернігівської області від 27 грудня 2017 р. у справі № 728/2420/17, провадження № 1-кп/728/223/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71259881> (дата звернення: 15.01.2022).
15. Ухвала Апеляційного суду Чернігівської області від 27 лютого 2018 р. у справі № 728/2420/17, провадження № 11-кп/795/244/2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72457180> (дата звернення: 15.01.2022).
16. Ухвала Верховного Суду від 25 червня 2018 р. у справі № 758/2420/17, провадження № 51-6496ск18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963714> (дата звернення: 15.01.2022).
17. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Вінницької області від 11 травня 2021 р. у справі № 149/83/21, провадження № 1-кп/149/101/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96788912> (дата звернення: 15.01.2022).
18. Ухвала Вінницького апеляційного суду від 18 червня 2021 р. у справі № 149/83/21, провадження № 11-кп/801/755/2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97883087> (дата звернення: 15.01.2022).
19. Постанова Верховного Суду від 9 листопада 2021 р. у справі № 149/83/21, провадження № 51-4371км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101029203> (дата звернення: 15.01.2022).

20. Ухвала Сумського районного суду Сумської області від 1 вересня 2020 р. у справі № 592/10225/19, провадження № 51-4499ск20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91258903> (дата звернення: 15.01.2022).
21. Ухвала Полтавського апеляційного суду від 30 листопада 2020 р. у справі № 592/10225/19, провадження № 11-кп/814/1064/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93356513> (дата звернення: 15.01.2022).
22. Ухвала Верховного Суду від 25 березня 2021 р. у справі № 592/10225/19, провадження № 51-4499ск20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95815800> (дата звернення: 15.01.2022).
23. Нор В. Т., Павлишин А. А. Судові витрати у кримінальному процесі України : монографія. Київ : Атіка, 2003. 176 с.
24. Поліщак Н. І. Процесуальні витрати у кримінальному провадженні України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 211 с.
25. Уставъ уголовного судопроизводства. Систематическій комментарий / подъ общей редакціей М. Н. Гернета. М. : Изданіе М. М. Зіва. Вып. V. Ст. ст. 765–999. 1594 с.
26. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. СПб. : Альфа, 1996. Т. 1. 552 с.
27. Судебные Уставы 20 ноября 1864 года съ изложениемъ разсуждений, на коиихъ они основаны. Ч. II. Уставъ уголовного судопроизводства. СПб., 1866. 1594 с.
28. Уставъ гражданского судопроизводства. Съ законодательными мотивами, разъясненіями Правительствующаго сената и коментаріями русскихъ юристовъ. Изданіе 3-е, исправленное и значительно дополненное / составилъ И. М. Тютрюмовъ. Изданіе Юридическаго Книжнаго магазина И. И. Зубкова под фирмою «Законоведеніе». СПб., 1912. 1984 с.
29. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.
30. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. Наказом Міністерства юстиції України 8 жовтня 1998 р. № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715.
31. Інструкція про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1996 р. № 710 (в ред. від 20 серпня 2019 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-96-п#Text>.
32. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : [монографія]. Київ : Атіка, 2004. 296 с.